PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2020

Redactie:
Ewout Korpershoek
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2020

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2020

Redactie: Ewout Korpershoek en Bert van der Lingen

Stichting PKN, Leiden

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Een klein formaat kleipijp met bijbehorend blikken foedraal. Particuliere collectie, foto Bert van der Lingen.

Achterzijde omslag: Stand van P. van der Want Gz. en van Hollandia op de aardewerktentoonstelling van 1911 met plafondhoog gestapelde pijpenkisten van P. van der Want Gz. Daarnaast op een groot wandpaneel de doorroker-presentatie van Hollandia.

ISBN 978-90-830114-1-7

ISBN: 978-90-830114-1-7

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord 7

Een klein formaat kleipijp met bijbehorend blikken foedraal 9
Bert van der Lingen

De oorsprong van de gekroonde letter N als ketelversiering op goedkope kleipijpen 15
Ewout Korpershoek

Kleipijpen met pijpenmakers en pijpenmaaksters 23
Bert van der Lingen en Freek Mayenburg

Tabakspijpen van kasteel Heemstede te Houten 33
Bert van der Lingen en Ria van Heerden

Verkoop en verspreiding van Franse kleipijpen van de fabriek tot consument 49
Arthur van Esveld

Verheven koppen. Franse staatsmannen, actrices en de koning van het Zoeloerijk 59
Bert van der Lingen

De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief 69
Ruud Stam

Voorwoord

Het jaar 2020 stond vooral in het teken van de coronapandemie en de daaropvolgende recessie. Bijna iedereen heeft er, privé of werk gerelateerd, mee te maken gehad. Ook de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen had te maken met de maatregelen die getroffen werden om het coronavirus onder controle te houden. In lijn met de RIVM-richtlijnen hebben wij, voor het eerst in onze geschiedenis, de jaarlijkse PKN-dag geannuleerd en ook de jaarlijkse determinatie- en ruildag is dit jaar niet doorgegaan. Bijkomstig voordeel was dat de redactie meer tijd heeft gehad om het nieuwe jaarboek voor te bereiden. De afgelopen jaren viel het jaarboek met een aantal maanden vertraging op de deurmat. Dit jaar is het gelukt om ons nieuwe full colour jaarboek 2020 op tijd te verzenden.

Het jaarboek begint met een viertal artikelen over vondsten uit Nederlandse bodem. Het eerste gaat over een klein formaat kleipijp met een bijbehorend blikken foedraal uit de periode 1690-1715, die bijna vijftig jaar geleden in een beerput werd aangetroffen. Het tweede artikel is geschreven naar aanleiding van een uitgebreid archiefonderzoek dat veel nieuwe informatie over de Schoonhovense pijpenmakers naar boven heeft gebracht. De pijpenmakers in dit stadje blijken toonaangevender geweest te zijn dan tot op heden werd aangenomen. Het derde artikel kwam tot stand na de vondst van een kleipijp met de afbeeldingen van een pijpenmaker en een pijpenmaakster. De persvorm van deze pijp blijkt door drie leden van de familie Van der Kleijn te zijn gebruikt. Een dergelijke decoratie is later in nog twee uitvoeringen gemaakt. Als laatste artikel over Nederlandse bodemvondsten worden de tabakspijpen van kasteel Heemstede gepresenteerd, die in de periode 1999-2001 door de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' zijn gevonden op het kasteelterrein in Houten.

Franse kleipijpen zijn door twee artikelen vertegenwoordigd. De eerste bijdrage gaat over 'Verkoop en verspreiding van Franse kleipijpen van de fabriek tot consument'. Dit laat zien hoe pijpenfabrikanten in Frankrijk reclame maakten voor hun producten, en hoe die hun weg vonden naar de consument, waarbij vooral verkoopcatalogi en reclamekaarten een belangrijke rol speelden. In 'Verheven koppen, Franse staatsmannen, actrices en de koning van het Zoeloerijk', worden de figurale kleipijpen van de firma Gambier besproken, die in een krantenartikel uit 1879 werden getoond en waarin de populariteit van de afgebeelde personen werd afgemeten aan de hand van het aantal verkochte pijpen.

Van Frankrijk gaan we terug naar Nederland voor een uitgebreid artikel over 'De ontwikkeling van de Goudse pijpenindustrie in de 20e eeuw, in economisch perspectief'. Hierin komen onder meer de ontwikkelingen aan bod die de neergang van de Goudse kleipijpenindustrie hebben bewerkstelligd. Naast de veranderende rookgewoonten waren er veel andere ontwikkelingen die van invloed waren op deze teruggang. In een aantal jaren was er zelfs groei van de pijpenindustrie en aan het begin van de 20e eeuw waren productie en verkoop redelijk stabiel. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een enorme promotie van de sigaret en, was problematisch voor de export van pijpen en de import van onderdelen en materialen. Direct na de oorlog liep de inflatie enorm op en de index van de lonen en prijzen van de pijpenindustrie kon deze inflatie niet bijhouden. Aan het eind van de jaren dertig ging het met de verkoop iets beter, maar door de Tweede Wereldoorlog veranderde de situatie. Na de oorlog werd de pijp vooral een export- en souvenirartikel.

Wij wensen u weer veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2020 van de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen.

Ewout Korpershoek Bert van der Lingen

Een klein formaat kleipijp met bijbehorend blikken foedraal

Bert van der Lingen

A small size clay pipe with matching pipe case made of metal

In this article a rare small size clay pipe and an even rarer metal pipe case from 1690-1710 are discussed. The pipe was found inside the case almost fifty years ago in Amsterdam. It is probably the oldest known pipe case. The pipe case has two hinges, the first to open the lid on top of the pipe bowl and the second to open the compartment that is holding the bowl. The lid had a security purpose as well since the case can only be opened when the lid is open. The Gouda made clay pipe is an early funnel model from the period 1690-1710 and is stamped with the pipe maker's mark crowned H on the heel. The 'miniature' pipe is only 2.5 cm high, almost the same as many pipes from the late sixteenth or early seventeenth century. It is not known why these small items were made but the use may have been to smoke cigars since the bowl opening is more or less the same as the eighteenth and early 19th century cigar holders.

Pijpfoedralen, gebruikt voor het breukvrij bewaren en transporteren van kleipijpen, worden sporadisch in de bodem gevonden. Meestal gaat het dan om houten foedralen.[1] Het hier afgebeelde exemplaar (afb. 1a-b) is daarmee een zeldzame vondst op rookgebied. Wat de vondst nog zeldzamer maakt is dat de foedraal gemaakt is van blik, dat de oorspronkelijke kleipijp nog aanwezig is en dat het hier gaat om een klein formaat kleipijp. Deze unieke set is in de periode 1970-1980 in Amsterdam gevonden.

De pijpenkas

De pijpenfoedraal is gemaakt van blik en heeft een lengte van 12,5 centimeter en een hoogte van 3,3 centimeter. Hij is speciaal gemaakt voor het miniatuurpijpje, dat zich tijdens de vondst in het foedraal bevond. De pijpenkas bestaat uit meerdere samengestelde onderdelen. De lange rond geslagen koker voor de pijpensteel is aan de onderzijde gesoldeerd. Schuin op de steel is een houder voor de tabaksketel bevestigd, die uit twee delen bestaat (afb. 2b). Het deel aan de kant van de roker is aan de koker voor de pijpensteel gesoldeerd en het deel aan de andere zijde is met een scharnier met driehoekige bladen aan de steelhouder vast gesoldeerd. De scharnieren hebben geen scharnierpen maar zijn met een ovaalvormig ringetje (afb. 2b-c) aan elkaar verbonden waardoor ze kunnen draaien. Aan de bovenzijde bevindt zich een dekseltje dat op dezelfde wijze is vastge-

Afb. 1a. De blikken pijpfoedraal.

Afb. 1b. Pijpfoedraal en bijbehorende kleipijp met het hielmerk H gekroond, Gouda, 1690-1715.

Afb. 2a-c. Fragment ketelhouder en dekseltje met scharnier (niet op schaal).

Afb. 3. Na het openen van het dekseltje kan de ketelhouder achterover gedraaid worden.

Afb. 4. De foedraal in volledig geopende stand.

maakt. Het dekseltje werkt tevens als beveiliging omdat de pijpenkas pas geopend kan worden als dit dekseltje opengeklapt is (afb. 3). Een vergelijkbare foedraal uit deze periode en van dit formaat is niet bekend, wel een metalen Engelse pijpenfoedraal met eenzelfde type deksel en houder uit de laat negentiende of begin twintigste eeuw.[2]

Foedralen voor klein formaat pijpjes zijn zeldzaam. Het enige mij bekende exemplaar bevindt zich in het Amsterdam Pipe Museum. Dit is een dubbele pijpenfoedraal van schildpad met zilvermontage waarin twee pijpjes van klein formaat kunnen worden opgeborgen. Deze exclusieve tegenhanger van de blikken foedraal uit Amsterdamse bodem is eveneens gedateerd in de periode 1690-1720. De hoogte van deze foedraal bedraagt 3,2 centimeter en de lengte 24 centimeter.[3]

De pijp

De kleipijp die in de foedraal is gevonden heeft een vroeg trechtervormige ketel uit de periode 1690-1715 (afb. 5a-b). De filt heeft een radering en zowel de steel als de ketel is fijn geglaasd. Rond de steel bevindt zich een zwaartepunt radering die aan beide zijden is afgezet met driehoekjes. Op de hiel is het merk H gekroond gestempeld. De stipjes in de kroon zijn een indicatie dat het om een vroeg stempel gaat. Eigenaar van dit merk was in deze periode de Goudse pijpenmaker Donatus van der Spelt en zijn weduwe Grietje Laurens Hola (1696-1704 / 1704-1713). Arnoldus de Vos, de zoon van Grietje, huurde dit merk van haar in 1712 en 1713. In 1713 verkreeg hij het merk in eigendom en bleef eigenaar tot en met 1724.[4]

Bijzonder aan de pijp is het kleine formaat alsof het een miniatuurpijpje betreft. De ketel is slechts 2,8 centimeter hoog en de diameter van de ketelopening 1,2 centimeter. De steellengte bedraagt 9,5 centimeter en de complete pijp is 12 centimeter lang met een diameter van 0,5 centimeter bij het mondstuk en 0,6 centimeter direct achter de ketel. De steel is oorspronkelijk langer geweest. Dit zien we zowel aan de plaats van de zwaartepunt radering, die zich ver van de ketel bevindt, als aan de beschadiging aan het steeleinde van de pijpenfoedraal. Mogelijk is de pijp na breuk wel doorgerookt. Het mondstuk is namelijk licht afgerond en dit lijkt tijdens het gebruik te zijn ontstaan. Pijpen met dit vroege trechtermodel van standaard formaat zijn gemiddeld 4 tot 4,2 centimeter hoog en hebben een ketelopening van 1,8 tot 2 centimeter. Daarmee is dit pijpje bijna de helft kleiner dan een standaard pijp uit deze periode.

Trechtervormige pijpjes uit de periode 1690-1715 met dit kleine ketelformaat komen weinig voor en zijn onder meer bekend met de merken: stoel, prins, prins en prinses, scheepje, meermin, WOH monogram en 59 gekroond.

Functie van de klein formaat pijpjes

Het is onduidelijk waarom dergelijke pijpen gemaakt werden. Hieromtrent zijn in het verleden verschillende hypotheses ontstaan. Er wordt wel beweerd dat ze in tabakswinkels werden gebruikt om tabak te proeven, maar dit kon tot op heden niet onderbouwd worden door historische bronnen. Ook dat ze als 'reispijpjes' werden gebruikt, bijvoorbeeld tijdens een rit in een koets, waarbij dergelijke kleine pijpjes erg handzaam zouden zijn geweest, lijkt niet logisch. Immers, tijdens het reizen in een koets kon ook een standaard korte pijp worden gebruikt of een op de juiste lengte afgebroken (half)lange pijp waardoor men van eenzelfde hoeveelheid tabak kon genieten als thuis.

Er zijn wel pijpen met kleine koppen gemaakt om dure tabakken te roken maar niet zo klein als dit pijpje. In een advertentie in een Zürichse krant werden in 1777 Hollandse kanasterpijpen verkocht met 'zeer kleine koppen'.[5] Deze pijpen waren speciaal bedoeld om Varinas

Afb. 5a-b. De kleipijp met raderingen en driehoeken op de steel. Hielmerk H gekroond, 1690-1715. Gouda, Donatus van der Spelt (1696-1704) of zijn weduwe Grietje Laurens Hola (1704-1713).

of kanastertabak te roken, de fijnste en duurste soort die te verkrijgen was. De hier besproken 'miniatuurpijp' is echter aanzienlijk kleiner van formaat dan de kanasterpijpen.

Waarom wilde iemand een tabakspijp roken met een minimale inhoud? Misschien zijn deze pijpjes speciaal voor dames gemaakt, die op elegante wijze uit een klein en modieus pijpje wilden roken. Ook in Japan was er al in de achttiende eeuw verschil in formaat in tabakspijpen voor vrouwen en mannen.

Een andere verklaring is dat de pijpjes gebruikt werden om sigaren te roken. Die waren in deze periode in Nederland nog vrijwel onbekend. In Amsterdam werden al in 1667 'Toebackrolletgens genaemt Cigaerren' verkocht.[6]

Misschien werden de sigaren in deze periode in kleine uitvoeringen van standaard pijpen gerookt en werden pas later in de achttiende eeuw de lange buisvormige 'pennetjes' gebruikt. Uiteraard kunnen deze pijpen ook gelijktijdig in gebruik zijn geweest. Opmerkelijk aan de trechtervormige pijpjes is de diameter van de ketel die slechts circa 0,3 centimeter groter is dan die van de lange buisvormige sigarenhouders.

Noten:

1. Voor een houten exemplaar, opgegraven in Lüneburg zie Kluttig-Altmann, 2004, p. 48.
2. Amsterdam Pipe Museum, collectienummer APM 16.698. Deze eveneens blikken pijpenfoedraal heeft een hoogte van 5,8 centimeter en een lengte van 17,5 centimeter.
3. Amsterdam Pipe Museum, Collectienummer APM 20.323.
4. Duco, 2003, p. 152. Zie over dit merk ook p. 27.
5. Van der Lingen, 2015, p. 172.
6. Brongers, 1964, p. 218.
7. Voor dergelijke sigarenpijpen zie De Haan en De Haan, 2006 en Van der Lingen en Stam, 2019.

Literatuur:

- Brongers, Georg A., 1964. *Nicotiana Tabacum. The history of tobacco and tobacco smoking in The Netherlands*. Groningen.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda.* Amsterdam.
- Haan, Ron de en Arjan de Haan, 2006. Een Hollandse sigarenpijp uit de 18e eeuw. *PKN* 29(114), p. 1813-1818.
- Kluttig-Altmann, R. en M. Kugler, 2004. *Tabak und Tonpfeifen im Sudlichen Ostseeraum und in Schlesien*. Husum.
- Lingen, B. van der, 2015. Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806. *Jaarboek PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen, 2015*, p. 167-185.
- Lingen, B. van der en R. Stam, 2019. Een maconnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw. *Jaarboek PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen, 2019,* p. 49-52.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

ISBN 978-90-830114-1-7